

בית מקרא

כתב-עת לחקר המקרא ועולמו
כרך ע (תשפ"ה), חוברת ב

מיסודו של
המרכז העולמי לתנ"ך, ירושלים

זיכרונות ממלכת הצפון

בעריכת
גיא דרשן

מוסד ביאליק • ירושלים

העורכת
דלית רום-שילוני

המערכת
משה גרסיאל, גיא דרשן, שמואל ורגון, איתמר כסלו, עתר לבנה,
לאה מזור, טובה פורטי, נילי שופק, שטפן שורש, יעל שמש

עורך המדור לביקורת ספרים
גיא דרשן

מרכזת המערכת
גאולה כהן

הנחיות לכתיבת מאמרים ולמשלוח ספרים לביקורת
www.bialik-publishing.co.il/beit-mikra

כתובת המערכת והכתובת למנויים
מוסד ביאליק (מדור ההפצה), ת"ד 92, ירושלים 91000
www.bialik-publishing.co.il

החבורת רואה אור בסיוע

ISSN: 0005-979X

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים

האיור על הכריכה:
אחיה השילוני קורע את שלמתו של ירבעם בן נבט.
פרט מתוך ציור מבוהמיה. אמצע המאה ה-14. הצייר אינו ידוע

הפקה: גאולה כהן
סדר ועימוד: אירית נחום
עיצוב עטיפה: תחיה רוזנטל

תוכן העניינים

דבר העורכים;	דלית רוס-שילוני
זיכרונות מממלכת הצפון: דברי מבוא / 5	וגיא דרשן
ממלכת ישראל ושאלת מוצאו של ספר דברים:	סינתיה אדנבורג
סקירה ביקורתית / 11	
סיפור מילת ישראל (יהו' ה' 2-9): משמעות הרובד	שחר ענבר
הקדום והרבדים המאוחרים / 42	
סיפור עליית ירבעם בן נבט למלוכה:	גיא דרשן
גרסאות מתחרות וזיקתן לסיפור יוסף / 71	
עברית ישראלית בספר מלכים / 99	גארי א' רנדסבורג
מקורות צפוניים של העברית הקדומה / 118	נעמה פת-אל
שקיע צפוני בנבואות 'זכריה השני':	נועם מזרחי
עיון ספרותי-היסטורי בזכריה יא 1-3 / 141	

ביקורת ספרים

Moshe Garsiel, <i>The Book of Samuel: Studies in History, Historiography, Theology and Poetics Combined</i> . Part two: <i>A Study of the Narratives Depicting Four National Leaders and Their Dynasties</i> , Gorgias Press, Piscataway, NJ 2024,	טליה סוצקובר
178 / 415 pages	

תקצירי המאמרים באנגלית / 5*

המשתתפים בחוברת

פרופ' גיא דרשן	החוג למקרא, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב gdarshan@tauex.tau.ac.il
ד"ר סינתיא אדנבורג	המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה cynthia@openu.ac.il
שחר ענבר	אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב shacharin@gmail.com
פרופ' גארי א' רנדסבורג	אוניברסיטת ראטגרס, ניו ג'רסי, ארה"ב grends@rutgers.edu
ד"ר נעמה פת-אל	אוניברסיטת טקסס, אוסטין, ארה"ב npatel@austin.utexas.edu
פרופ' נועם מזרחי	החוג למקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים noam.mizrahi@mail.huji.ac.il
ד"ר טליה סוצקובר	החוג למקרא, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב talist@tauex.tau.ac.il

דבר העורכים

חוברת ע,ב של בית מקרא היא חוברת נושאית נוספת שמערכת בית מקרא שמחה להגיש לקוראים ולקוראות. החוברת מביאה לקט של מאמרים שחלקם הוצגו ביום עיון בחוג למקרא של אוניברסיטת תל אביב (בשנת תשפ"ג), בעריכת מארגן הכנס, פרופ' גיא דרשן, בכותרת: 'זיכרונות ממלכת הצפון'. נקודות מבט שונות, ולעתים מחלוקות מלומדות פעילות, מקבלות ביטוי במאמרים שלפניכם, ואלה משקפות את הלב הפועם של מחקר המקרא המתקיים בישראל ומעבר לים בתחומים הנדונים.

מערכת בית מקרא משנה בחודשים אלה את פניה. אני מבקשת להודות מקרב הלב לחברי המערכת שהחליטו לפרוש ממנה אחרי שנים ארוכות של פעילות מסורה ומקצועית: שמואל אחיטוב, גרשון ברין, ונועם מזרחי. ואני מקדמת בברכה את החברים והחברות המצטרפים אל המערכת: גיא דרשן, שקיבל עליו גם את עריכת מדור הביקורת; טובה פורטי, שטפן שורש, ויעל שמש. אני בטוחה שיחד עם חברי המערכת המכהנים, נמשיך ונצעיד את בית מקרא כבמה המחקרית המובילה במחקר המקרא ועולמו בשפה העברית, ואני מודה לכל חברי וחברות המערכת על העבודה המשותפת.

דלית רום-שילוני

זיכרונות מממלכת הצפון: דברי מבוא

רוב ספרי המקרא הם מעיקרם יצירתם של הסופרים הירושלמים מימי הבית הראשון והשני. אולם חלקים נרחבים בסיפורת המקראית, בספרות הנבואה, ובמזמורים מקדישים תשומת לב רבה לעניינים הנוגעים לאזורי הצפון ולתיאור קורותיה של ממלכת ישראל לפני ואחרי הקמתה, ולא דווקא לממלכת יהודה או לאזורי הדרום. משום כך, כבר מראשית מחקר המקרא שאלו עצמם חוקרים אחדים שמא אותם כתובים מתבססים על חומר מורשה צפוני, או אולי אף עלו על הכתב בידי סופרים מממלכת ישראל ששגשגה במחצית הראשונה של האלף הראשון לפנה"ס וחרבה עם כיבושי האימפריה הניאו־אשורית בסוף המאה השמינית לפנה"ס. אותם מספרים וסופרים התמקדו בעולם הפוליטי והדתני של העולם הישראלי הצפוני, ועל כן כתביהם משקפים שלב קדום יחסית בהתהוות היצירה המקראית.

שורה של סימנים הובילו את החוקרים האוחזים בדרך זו לאתר בספרות המקראית את זכרם ושרידי יצירתם של אנשי ממלכת ישראל, בין אם במסורות ספרותיות ששוקעו בצורתם העתיקה, בין אם בחומרים ספרותיים שעברו עיבוד יהודאי כזה או אחר באחד משלבי החיבור והמסירה של היצירה המקראית. אחת הדוגמאות המובהקות היא שירת דבורה (שופטים ה) המכילה כמה סימנים לשוניים ייחודיים ונחשבת מהקדומות ביצירות המקראיות. שירה זו מונה למשל שורה של שבטים, בראשם נזכר אפרים, ראש לשבטי הצפון, בנימין, וקבוצות אחרות המוכרות מן הצפון (שופ' ה 14-18, 23). חלקם זוכים לשבח על חלקם במלחמה ואחרים לגנאי. אך בולטים בהיעדרם שבטי הדרום, יהודה ושמעון, וכן שבט לוי. חוקרים רבים הציעו כי היעדרות זו אינה מקרית, אלא נובעת מחיבורה של שירה זו באזורי הצפון, בתקופה קדומה למדי, בשעה שיוצריה לא זיהו את יהודה כחלק מהחברה הישראלית המתוארת בשירה.

דוגמה מסוג אחר מצויה בסדרת נבואות 'שלושה וארבעה' בספר עמוס (א 3-16). יחידה זו מכילה שורה של נבואות המופנות לעמי הסביבה, דמשק, עזה, צור, אדום, בני עמון ומואב, מגנה אותם על חטאיהם המוסריים,

המתבטאים בעיקר בפשעי מלחמה אכזריים, ומאיימת עליהם בענישה קשה (א 3-3). שיאה של יחידה זו נמצא כנבואת 'שלושה וארבעה' המופנית לישראל, המונה שורה ארוכה של חטאים מוסריים, בעיקר כלפי הדל והחלש, ומבטיחה תבוסה קשה לישראל (ב 6-16). את הרצף הזה מפרה נבואה קצרה וסכמתית ליהודה הכתובה במבנה דומה של 'שלושה וארבעה' (ב 4-5), אך מגנה את יהודה על חטאים דתיים, היינו מאיסת התורה, אי שמירת החוקים, ועבודת אלים זרים בלשון שמזכירה את ספר דברים. מוסכם על חוקרים רבים כי יחידה זו היא חלק משכבת העיבוד היהודאי של יחידה, שיועדה במקורה לממלכת שומרון ותושביה בתקופת הזוהר שלה, בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל. ללא התוספת, הנבואה לישראל היא שביעית במספר, ומהווה סיום אריתמטי נאה לסדרת נבואות במבנה 'שלושה וארבעה'.

אלה הן רק דוגמאות אחדות לשורה ארוכה של כתובים שחוקרים הצביעו על מקורם הצפוני. בין היתר נמנים בשורה זו קבוצת כתובים בספרות התורה, במיוחד זו שזוהתה במחקר התורה הקלסי כחלק מהרובד האלוהיסטי שבתורה, וכן שכבה בספר דברים. ספר זה מזכיר פעמים רבות את "המקום אשר יבחר" אך אינו מזכיר את ירושלים. לעומת זאת, הוא מקדיש תשומת לב רבה להר גריזים והר עיבל שבאזור שכם ובניית מזבח שם (דב' יא 26-30; כז). לפיכך, חוקרים הציעו כי ספר דברים מכיל חומר מורשה צפוני. חומר צפוני זוהה למכביר גם בספרי נביאים ראשונים, יהושע, שופטים ושמואל המתמקדים בגיבורים מן הצפון. וכך גם ספר מלכים המכיל סיפורי נביאים מן הצפון, כמו אליהו ואלישע, ואחד ממקורותיו הוא ספר דברי הימים למלכי ישראל הנזכר שוב ושוב (למשל מל"א יד 19; טו 31; טז 5 ועוד). שכבות צפוניות זוהו גם בספרי נביאים אחרונים, בעיקר בספרי הושע, עמוס וירמיה, אך גם בכתובים נוספים, וכן במזמורי תהלים כמו אלה שיוסף תופס בהם מקום מרכזי (תה' עז; פ; פא) ובמקומות נוספים בספרי כתובים.

עם השנים, ובייחוד בעשורים האחרונים, רבו המחלוקות בנוגע לשאלות הספרותיות, ההיסטוריות והלשוניות של אותם כתובים שזוהו בראשית המחקר כ'צפוניים'. מגמות ותגליות שונות הובילו לכך שמה שזוהה בידי אחד כצפוני וקדום, נחשב בידי האחר כסימנים לארמיזם וראייה לאיחור; חוקרים אחרים הקשו באיזה מידה ניתן בכלל לזהות סימנים לשוניים צפוניים בספרות המקרא. חוברת זו של בית מקרא, מכנסת שורה של מחקרים המציגים כמה מהמחלוקות העכשוויות, ובוחרת כיוונים חדשים במחקר העולם הישראלי-

הצפוני מזוויות שונות, במטרה לבדוק שאלות בדבר קיומם, אם בכלל, של שקיעים ספרותיים, לשונות, מסורות או חומר מורשה ששרד במקרא מעולם היצירה של אנשי ממלכת ישראל. ראשיתה של חוברת זו בכנס החוג למקרא באוניברסיטת תל אביב שנערך בשנת תשפ"ג והוקדש לנושא 'זיכרונות מממלכת הצפון', אך החוברת כוללת גם מאמרים שלא הוצגו בכנס והובאו כאן על מנת להרחיב את היריעה.

המאמר הפותח את הכרך מוקדש לספר דברים. מאמר זה מאת סינתיה אדנבורג ('ממלכת ישראל ושאלת מוצאו של ספר דברים: סקירה ביקורתית') נועד בראש וראשונה לספק סקירה של הדעות השונות שעלו במחקר מראשית המאה הכ' ועד לרבע הראשון של המאה הכ"א לגבי שאלת המוצא הצפוני המשוער של ספר דברים. הסקירה מצביעה על גלגולי ההשערה ומראה כיצד צמחה בראשית ימי חקר המקרא מתוך ניסיון לחשוף את הבסיס הקדום לאידיאולוגיה סביב אתר הפולחן הנבחר, וכיצד בשנים האחרונות אותם כתובים בספר דברים שנחשבו כצפוניים נחשבים בידי אחדים לרבדים מאוחרים. המחברת תומכת בגישה האחרונה ומציעה שורה של ראיות לזיהוי הרבדים העוסקים בגריזים ועיבל ככאלה שנכתבו סמוך לזמן שבו פעל המתחם הפולחני בגריזים בתקופה הפרסית, ולא בתקופת המלוכה.

מספר דברים ליהושע. מאמרו של שחר ענבר ('סיפור מילת ישראל [יהו] ה 2-9): משמעות הרובד הקדום והרבדים המאוחרים') מתמקד בסיפור מילת ישראל בפרק ה, ודן במקומו של סיפור זה ברובד הצפוני המשוקע בספר יהושע. באמצעות השוואה בין הגרסאות המרכזיות של הסיפור, נוסח המסורה ונוסח השבעים, מראה המחבר כי נוסח השבעים לפרק משקף טקסט קדום, בהיר ועקבי יותר, המשמר מסורת עתיקה, לפיה דור יוצאי מצרים נכנס לארץ כנען בעודו בחיים ואחרי כן נימול, בניגוד לנרטיב המקובל במקורות התורה שסיפור על מותם במדבר של דור יוצאי מצרים. מסורת קדומה זו שייכת, לדעת המחבר, לשכבה צפונית של הספר. בשלב מאוחר יותר סופרים מאוחרים ניסו ליישב בין המסורת המקורית של הסיפור לבין התפיסה הקנונית בתורה בנוגע לזהות הנימולים ולשאלת מות דור יוצאי מצרים במדבר. כתוצאה מכך, לאורך הזמן, הטקסט עבר שינויים ועריכות בשני הנוסחים, הן בנוסח המסורה הן בגרסה הקצרה יותר שבשבעים.

גם המאמר הבא בכרך ('סיפור עליית ירבעם בן נבט למלוכה: גרסאות מתחרות וזיקתן לסיפור יוסף') פותח בהשוואת גרסאות מתחרות בנוסח

המסורה והשבעים, במקרה זה, בסיפור עליית ירבעם בן נבט למלוכה, המסופר במל"א יא-יב. מלבד נוסח המסורה והתרגום העוקב בשבעים, בוחן גיא דרשן במאמר גם גרסה ייחודית נוספת שנשמרה בפרק יב שבתרגום השבעים במעין נספח המכונה 'המסורת הכפילה'. גרסה זו משמרת פרטים כופלים אך גם שונים במידה רבה מהסיפור המוכר על ירבעם בן נבט. לדעת מחבר המאמר, גרסה ייחודית זו אינה משקפת מדרש מאוחר כפי שהוצע בעבר, אלא הדים למסורות קדומות מן הצפון על עלייתו למלוכה של ירבעם. הואיל וגם בגרסת המסורה ניתן למצוא הדים למסורות חיוביות על ירבעם בן נבט, המשתקפות בסדרה של קווי זיקה לסיפור יוסף, מציע המחבר כי כל אחת מהגרסאות משקפת חלק מן המסורות הקדומות על עלייתו למלוכה של ירבעם, המלך הראשון של ממלכת אפרים, מסורות שהתפתחו בצורה שונה בכל גרסה.

צמד המאמרים הבא בכרך מייצג את שני צידי המתרגם בשאלת מידת היכולת לזהות ניב עברי צפוני במקרא. מן העבר האחד נמצא מאמרו של גארי א' רנדסבורג ('עברית ישראלית בספר מלכים') המציג רשימה של רכיבים לשוניים אשר מייצגים לדברי המחבר שיקוף של ניב העברית שדובר בממלכת ישראל. אוסף הנתונים, מסיפורי אליהו ואלישע ומפרשות מלכי הצפון, מייצג את מכלול תחומי הדקדוק והלקסיקון. באמצעות נתונים אלה מבקש המחבר להדגים כיצד הכתובים על אודות המלכים והנביאים הצפוניים בספר מלכים מכילים צורות חריגות המנוגדות לצורות הנפוצות יותר בעברית היהודאית. אמנם המחבר מעלה את האפשרות שחלק מן הכתובים הצפוניים שונו והותאמו לניב היהודאי הסטנדרטי, אך נותרו די סימנים המאפשרים להצביע על אופיו של הניב הצפוני שדובר בממלכת אפרים בימי ממלכת ישראל, ושהצליח לשרוד אף בתקופה מאוחרת יותר אחרי תקופת המלוכה הישראלית.

מן העבר השני של המתרגם ניצב מאמרה של נעמה פת-אל ('מקורות צפוניים של העברית הקדומה') המציג גישה הפוכה. המחברת סוקרת שורה של רכיבים לשוניים בטקסטים צפוניים כמו חרסי שומרון וספר הושע, שמקורותיו בחוגי הנבואה הישראלים שפעלו סמוך לחורבן ממלכת ישראל, על מנת לברר מהן הראיות הקיימות שעל בסיסן ניתן לכאורה לאפיין ניב צפוני מובחן. מסקנותיה הן כי אין למעשה שום ראיה בטקסטים אלה לדיאלקט שונה, וקשה מכאן גם להסיק מסקנות על קיומו של ניב צפוני מובחן גם בכתובים נוספים במקרא. הקורא מוזמן לקחת חלק במחלוקת מחקרית זו, לבחון את הגישות המנוגדות, להכריע בין שתיהן או לאמץ מזה ומזה.

במאמר החותם את חטיבת המאמרים שבחוברת ('שקיע צפוני בנבואות "זכריה השני": עיון ספרותי-היסטורי בזכריה יא 1-3') בוחן נועם מזרחי את תיארוך היחידה הנבואית בזכריה יא 1-3 ומציע פירוש כולל ליחידה. בניגוד למגמה במחקר העכשווי המתארכת את חטיבת הפרקים המכונה 'זכריה השני' (זכ' ט-יד) לתקופה ההלניסטית, מאמר זה מבקש למקם את היחידה הנבואית בזכריה יא 1-3 בימי פעילותה של ממלכת ישראל לפני חורבן שומרון. מרחב ההתרחשות המתואר ביחידה הנבואית הוא אזור צפון ארץ ישראל, בין הר הלבנון בצפון, עמק החולה או בקעת הירדן בדרום, וארץ הבשן במזרח. אף שהיחידה אינה מצביעה על אירועים קונקרטיים היא עשויה לרמז לדעת המחבר על האירועים שקדמו לנפילת ממלכת הצפון, ובהם קריעת חבלי הצפון בעבר הירדן המזרחי מממלכת ישראל, ולשקף את נקודת מבטם של אנשי אפרים. כל אלה לדברי המחבר עשויים להצביע על הרקע ההיסטורי של המאה השמינית בממלכת ישראל, שעה שעלה כוחם של בני ארץ הגלעד במערך הפוליטי הפנימי של ממלכת ישראל.

לחוברת נוסף גם מאמר ביקורת על ספרו של משה גרסיאל על ספר שמואל (Moshe Garsiel, *The Book of Samuel: Studies in History, Historiography, Theology and Poetics Combined*. Part two: *A Study of the Narratives Depicting Four National Leaders and Their Dynasties*, Gorgias Press, Piscataway, NJ 2024) מאת **טליה סוצקובר**.

מטבע הדברים חוברת זו לא נועדה למצות את הנושא, אלא רק להתוות כיוונים כלליים, להצביע על זרמים ומגמות במחקר, ולזרוע אור חדש על כתובים אחדים. יש מקומות שבהם נפתח פתח לעולם הישראלי הצפוני הקדום ששוקע במקרא בין אם בתיווך כזה או אחר או בעיבוד מאוחר; במקומות אחרים אולי נשקף עולם הצפון מזמנים מאוחרים יותר, אף מהתקופה הפרסית וימי הבית השני. אנו מקווים שפרסום כרך זה יקדם את המחקר העברי בנושא, יוסיף לליבון השאלות שהוצגו כאן ויעודד מחקרים נוספים.

גיא דרשן